

واکاوی آثار مکتوب میرزا ابوالقاسم اردوبادی (۱۲۷۴ - ۱۳۳۳ ق) فقیه و قرآن پژوه: پیشنهاد‌های پژوهش محور - عبدالحسین طالعی، مهرداد عباسی، سیدمحمدعلی ایازی علمی - پژوهشی فصلنامه تخصصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه سال هفدهم، شماره ۶۵ «ویژه قرآن و حدیث»، زمستان ۱۳۹۸، ص ۱۵۶-۱۸۳

واکاوی آثار مکتوب میرزا ابوالقاسم اردوبادی (۱۲۷۴-۱۳۳۳ق) فقیه و قرآن پژوه: پیشنهاد‌های پژوهش محور

عبدالحسین طالعی*

مهرداد عباسی**

سید محمدعلی ایازی***

چکیده: میرزا ابوالقاسم اردوبادی از عالمان جامع الأطراف در نیمه اول قرن چهاردهم است که در اردوباد زاده شد و در تبریز و نجف دانش آموخت. از او در زمینه‌هایی مانند قرآن پژوهی، کلام، فقه و اصول نزدیک به پنجاه کتاب و رساله مفید برجای مانده که بیشتر این آثار، چاپ و منتشر نشده‌اند.

از کتاب‌های مفصلی مانند «سبیل الرشاد» در فقه استدلالی تا رساله‌های مختصر در فقه و نیز کتاب‌های متنوعی در حریم دفاع از دین مانند شهاب مبین و الشهب الثاقبه، در میان این آثار دیده می‌شود.

این تحقیق از نوع توصیفی بوده و به روش کتابخانه‌ای انجام شده است.

بر اساس این تحقیق ۶۲ درصد از آثار ایشان به زبان عربی، ۳۵ درصد به فارسی و ۳ درصد

*. دانشجوی دکتری رشته‌ی علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران
taleie20@gmail.com

** استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده‌ی مسئول)

*** استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

به زبان ترکی است. از نظر موضوع، فقه با ۴۱ درصد بیشترین فراوانی و موضوعات قرآن، منطق و متفرقه با فراوانی‌های کمتر از ۱۰ درصد، کمترین عناوین را به خود اختصاص داده‌اند. به لحاظ حجم تنها دو عنوان از آثار اردوبادی به دوره‌های مفصل (بیش از یک جلد) اختصاص می‌یابد و آثار مختصر (کمتر از ۵۰ برگ)، ۴۹ درصد و متوسط (یک مجلد) ۴۶ درصد است.

کلیدواژه‌ها: اردوبادی، ابوالقاسم؛ حوزه نجف؛ قرآن پژوهی؛ نسخه‌های خطی؛ دفاع از حریم دین، پیشنهاد پژوهش.

۱. مقدمه

میرزا ابوالقاسم اردوبادی (۱۲۷۴-۱۳۳۳ ق) یکی از بزرگان عرصه فقهت، حدیث، کلام و قرآن پژوهی در نیمه اول قرن چهاردهم بوده که در نجف می‌زیست. وی علی‌رغم آن‌که نزدیک به پنجاه اثر تألیفی از خود به جای گذاشت و فرزندى دانشور به نام علامه میرزا محمدعلی اردوبادی (۱۳۱۲-۱۳۸۰ ق) پرورش داد اما گمنام مانده و به جز معدودی از منابع که آن‌ها نیز از طریق این فرزند دانشمند بر احوال وی مطلع شده‌اند، خبری از این عالم گرانقدر حتی در شماری از کتاب‌های تراجم‌نگاری برجای نمانده است.

هدف از این مقاله، معرفی مختصر اردوبادی و شناساندن آثار ایشان به همراه توضیحی از محتوا و محل نسخه‌های خطی آنهاست.

۲. شرح حال مختصر

نام اردوبادی را گاه، محمد قاسم (شهاب مبین، برگ آخر) و گاه ابوالقاسم (الذریعه ج ۸ ص ۱۰۴، ش ۳۸۴) نوشته‌اند. معلم حبیب آبادی می‌نویسد: ظاهراً نام اصلی او قاسم بوده و برای احترام، گاهی محمد قاسم و گاهی ابوالقاسم می‌گفته‌اند. (مکارم الآثار ج ۶ ص ۲۰۶) اردوبادی را منسوب به اردباد یا اوردباد، که شهری در مرز بین آذربایجان

و قوقاس نزدیک نهر ارس است می‌دانند. (قمی، الکنی و الاقبا ج ۱ ص ۲۱)

اردوبادی به سال ۱۲۷۴ق. در اردوباد متولد شد. در سال ۱۲۹۱ق. برای تحصیل علم به تبریز (تکمله، ج ۶، ص ۳۲۲) و در سال ۱۲۹۸ق. به نجف رفت. (موسوعه، ج ۱۷، ص ۱۷)

از برخی از اساتید او می‌توان به میرزا محمدحسن شیرازی اشاره کرد که روحیه دفاع از دین در برابر خصم، در ایشان مثال‌زدنی بود. (مهدوی، تاریخ علمی و اجتماعی اصفهان در دو قرن اخیر، ج ۱ ص ۳۵۳-۳۵۸) این رویکرد به اردوبادی نیز منتقل شد. در زمره شاگردان ایشان نیز می‌توان به فرزند دانشمندش، میرزا محمد علی اردوبادی (۱۳۱۲-۱۳۸۰ق) محقق معروف حوزه نجف اشاره کرد. در مدت اقامت در نجف، ارتباط او با تبریز و قفقاز و اردوباد پیوسته ادامه داشت، به گونه‌ای که کتاب الشهاب المبین را در سال ۱۳۱۹ق. در جواب یکی از رساله‌های ضد قرآن نوشت که در آن منطقه منتشر شده بود. نام این رساله ضدقرآن یا نویسنده آن از سوی اردوبادی معین نشده و در جستجوها نیز به دست نیامده است. از آرای متفاوت اردوبادی در این کتاب که کار او را از دیگران متفاوت می‌کند نگاه ویژه او به قصه و کارکرد آن در قرآن و استناد به نهج البلاغه به عنوان شاگردی از شاگردان امیرالمؤمنین علیه السلام اشاره کرد.

اردوبادی علاوه بر فقه و اصول، در زمینه کلام و تبیین عقاید و دفاع از قرآن و نبوت خاتم الانبیاء تلاشهایی کرد، به گونه‌ای که آثار مکتوبش نشان می‌دهد و برخی از مناظرات خود در دیار آذربایجان با افرادی بابی و مسیحی را گزارش می‌کند. همچنین تسلط او بر زبان عبری و متون اصلی عهدین - چنانکه از کتاب الشهاب المبین بر می‌آید- در همین راستا قابل ذکر است. وی صاحب حدود پنجاه کتاب کوچک و بزرگ به زبان‌های فارسی، عربی و ترکی است که به جز سه مورد، آن‌هم به صورت چاپ سنگی در زمان حیاتش، هیچ‌کدام به چاپ نرسیده اما نسخ

خطی آن‌ها موجود و در دسترس است. برخی از آثار ایشان نیز در زمینه عقاید و دفاع از نبوت و قرآن است همانند: کتاب القیسات فی الأصول الخمسة، مناهج البقین فی الرد علی النصارى، الشهب الثاقبة فی الرد علی القول بوحدة الوجود، رجوم الشیاطین فی النقد علی تفسیر میرکریم القاضی البادکوبی باللغة التركية، السهام النافذة فی الرد علی البایة و نظایر اینها. در زمینه فقه با نوشتن یک دوره کامل فقه استدلالی به زبان عربی و نیز چند رساله فتوایی توانایی خود را در این حوزه نشان داد.

۴. استادان و مشایخ اجازه

در زمره استادان ایشان می‌توان از افرادی هم‌چون: شیخ محمد حسن مامقانی، مولی علی نهاوندی صاحب تشریح الاصول، مولی محمد ایروانی، شیخ محمد حسین کاظمی، فاضل اردکانی، میرزا محمد حسن شیرازی، شیخ محمد حسن آل یاسین کاظمی، مولی حسینقلی همدانی، نام برد. (سبحانی، موسوعة طبقات الفقهاء ج ۱۴ ق ۲ ص ۶۶۰)

نیز در زمره کسانی که به ایشان اجازه روایت حدیث یا اجتهاد داده‌اند، از افراد زیر می‌توان نام برد: شیخ محمد طه نجف، فاضل شرایبانی، شیخ زین العابدین مازندرانی، شیخ لطف الله مازندرانی، میرزا محمد حسن شیرازی، شیخ محمد حسن مامقانی.

۵. شاگردان و افراد مجاز

با این‌که برای ایشان حوزه درسی چندان گسترده‌ای نقل نشده ولی از این افراد به عنوان کسانی که در خدمت اردوبادی تلمذ کرده‌اند و یا اجازه روایت از وی دریافت کرده‌اند یاد می‌شود.

شاگردان:

۱- میرزا محمدعلی اردوبادی (۲۱ رجب ۱۳۱۲-۱ صفر ۱۳۸۰). که تنها فرزند

- اردبادی بود. (موسوعه ج ۱ ص ۵۴)، فقه و اصول را از پدرش آموخت. (بحرالعلوم، وفيات الاعلام ج ۲ ص ۸۰۰ - ۸۰۲)
- ۲- میرزا مصطفی بن حسن قراداغی تبریزی (۱۲۹۷ تبریز - ۱۳۳۸ نجف). (موسوعه ج ۲۱ ص ۱۲۳ - ۱۲۸. شرح حالش: بحر العلوم، وفيات الاعلام ج ۱ ص ۶۰۷)
- ۳- سید احمد بن مفید حسینی. (تهرانی، طبقات، نقباء البشر، ج ۱ ص ۱۲۳)
- ۴- میرزا خلیل تبریزی برادر میرزا مصطفی یادشده (موسوعه ج ۲۱ ص ۱۲۳)
- ۵- عبدالغفار اردوبادی (موسوعه ج ۲۱ ص ۱۸)

مجازان:

- ۱- سید محمد علی بن حسن واعظ تبریزی نجفی (۱۲۹۰-۱۲ ذیقعد ۱۳۶۴). برای شرح حال او بنگرید: بحر العلوم، وفيات الاعلام ج ۲ ص ۷۲۹ - ۷۳۰.
- ۲- میرزا محمد علی اردوبادی (۱۳۱۲-۱۳۸۰). نقوی می نویسد: «الفاضل الأوردبادی عن أبيه العلامة». نک: نقوی، اقرب المجازات إلى مشايخ الإجازات، ص ۳۱۸.
- ۳- میرزا جعفر نوجه دهی تبریزی (۱۲۹۰-۱۳۶۴). شرح حال او را بنگرید: موسوعه ج ۱۵ ص ۱۴-۱۵.

۶. اردوبادی در نگاه دانشوران

- در میان دانشورانی که مقامات علمی و مکارم اخلاقی اردوبادی را ستوده‌اند می‌توان به اشخاص زیر اشاره کرد:
- ۱- علامه امینی (م ۱۳۹۰): «الفقيه الوجیه حجة الإسلام الميرزا محمدقاسم بن محمدتقی الأردوبادی...». (امینی، المطالب العلیه، ص ۳۱۸ - ۳۲۰)
- ۲- سید محمدصادق بحرالعلوم (م ۱۳۹۹): «...له مؤلفات عديدة و هو والد صديقنا الشيخ محمد علی...». (بحرالعلوم، محمد صادق. وفيات الاعلام ج ۱ ص ۵۶۸ - ۵۶۹)
- ۳- سید احمد اشکوری (معاصر)، ضمن شرح حال فرزند اردوبادی: «کان أبوه ...»

من وجوه العلماء الأفاضل الأتقياء، له آثار جلييلة و مؤلفات كثيرة...» (المفصل في تراجم الاعلام، ج ٣ ص ٤٨٣)

٤- محمد علي اردوبادی (١٣٨٠): «والدي العلامة حجة الاسلام الميرزا ابوالقاسم الاوردبادي قدس سره. و كان رحمه الله من سدنة الدين المنيف، و من لم يأل جهداً في الذبّ عن الشرع الشريف...». (موسوعه ج ١ ص ٢٢٥)

٥- ميرزا محمد تهراني عسكري (١٢٨١-١٣٧١): «الميرزا محمد علي ابن العالم العلامة، صاحب التصانيف الفائقة و الأفكار الرائقة، الميرزا ابوالقاسم الأوردبادي قدس الله نفسه و طيب رومه». (موسوعه ج ١ ص ٢٦٩)

٦- سيد حسن چهارسوقي اصفهاني (١٢٩٤-١٣٧٣): «العلم الفاضل الفقيه، أبي المفاخر و المكارم، حجة الإسلام و مولی الأنام، الآقا ميرزا ابوالقاسم قدس الله تعالى سرّه». (موسوعه ج ١ ص ٢٨٥)

٧- ميرزا محمد حسن شيرازي (١٣١٢): «العالم بالتحقيق و الفائق بالتدقيق، العالم النحرير و النقاد البصير، الثقة الأمين...». (به نقل: تكملة ج ٦ ص ٣٢٥)

٨- شيخ زين العابدين مازندراني حائري (١٢٢٤-١٣٠٩): «العالم بالتحقيق و المجتهد بالتدقيق، العالم النحرير و الناقد البصير، العالم الورع البارع و الأمين بنصّ الشارع... مجتهد مطلق و مفتي بالصدق، جائر التقليد، نافذ الفتوى و الحكم، الآخذ بفتاويه مأجور...». (موسوعه ج ١٧ ص ١٥، تكملة ج ٦ ص ٣٢٥)

٩- ميرزا لطف الله مازندراني (حدود ١٣١١): «المولى الأجلّ الأجلّ، و الفاضل الكامل الأرشد، المجتهد المطلق، العارف الأسعد، العالم العلامة، و المجتهد الفاضل الفهامة، زبدة العلماء المحققين، و أسوة الفقهاء المدققين، و زبدة الأجلّاء الأساطين، و سنام الفضلاء الكاملين، العالم الروحاني، و الفاضل السبحاني، و الكامل الصمداني، الورع التقى، و المهذب الصفي، الزكيّ النقيّ... بحراً زاخراً و حبراً ماهراً و فقيهاً مجتهداً كاملاً و كنزاً كامناً و من العلماء الاعلام و الفقهاء الكرام و الفضلاء الاعلام و المجتهدين العظام و المدققين الفخام، من ذوى الفضل و السداد، و البالغين درجة الإجتهد على الإطلاق...». (موسوعه ج ١٧ ص ١٥ و ١٦، تكملة، ج ٦ ص ٣٢٥)

۱۰- مولی محمد شرایبانی (۱۳۲۲)، (تقریظ بر رساله الوصیة): «فقد أجلت النظر فی هذا المؤلف المنيف و المهذب اللطيف، فوجدته مشتملاً على تحقیقات فائقة و تدقیقات رائقة، و نکات سریة و لطائف بھیة، مما يشهد لمؤلفه - دام تأییده - بوفور الفضیلة و علو الرتبة الجليلة، و أنه من الأوتاد، البالغین درجة الإجتھاد. و لعمری أنه قد أجاد و أفاد، لا زال مسدداً بالصواب، مؤيداً بفصل الخطاب، إنه کریم و هاب...». (موسوعه ج ۱۷ ص ۱۶)

۷. سالشمار اردوبادی

جدول زیر، زندگی نامه اردوبادی را در یک نگاه نشان می دهد:

جدول شماره ۱- سالشمار زندگی و آثار اردوبادی				
سال	ماه	روز	رویداد	منبع
۱۲۷۴	جمادی الاولی		تولد اردوبادی	
۱۲۹۱			سفر به تبریز برای طلب علم و تحصیل سطوح	تکمله ج ۶ ص ۳۲۲
۱۲۹۸			سفر به اوردباد	شهاب مبین، خاتمه کتاب
۱۲۹۸			عزیمت به نجف ^۲	موسوعه ج ۱۷ ص ۱۷
۱۳۰۳	محرم	۱۱	تألیف کتاب الطهارة از سبیل الرشاد ^۳	
۱۳۰۷			اجازه اجتھاد مولی لطف الله مازندرانی به او	موسوعه ج ۱۷ ص ۱۵ و ۱۶

۱. تاریخ تألیف کتابها همه از نوشته طباطبایی است.

۲. در این سفر که ده سال طول کشید، مدتی از آن را در کربلا و سامرا و کاظمین گذراند و نزد اساتید این شهرها دانش آموخت.
(احسن الودیعه ص ۲۴۲)

۳. تاریخ تألیف کتابها همه از نوشته طباطبایی است.

۱۳۰۸			سفر از نجف به تبریز ^۱	موسوعه ج ۱۷ ص ۱۷
۱۳۱۲	رجب	۲۱	تولد فرزند اردوبادی (میرزا محمد علی) در تبریز	
۱۳۱۵			نخستین سفر به مشهد	
۱۳۱۵	جمادی الاولی	۱۸	سفر دوم اردوبادی به نجف که تا آخر عمر ادامه یافت	موسوعه ج ۱۷ ص ۱۸
۱۳۱۹	ربیع الثانی	۲۷	تألیف ملخص الاحکام	
۱۳۱۹	ذیحجه	۱۵	تألیف شهاب مبین	
۱۳۲۰	صفر	۶	تألیف منهج السداد	
۱۳۲۱			چاپ چند رساله اردوبادی در تبریز	
۱۳۲۲	ذیقعه	۱۹	تألیف قبسات النار	
۱۳۲۳			آغاز زعامت او در منطقه آذربایجان و قفقاز ^۲	تکمله ج ۶ ص ۳۲۳، الدرر البهیه ج ۲ ص ۹۶۰
۱۳۲۵	جمادی الاولی	۲۲	تألیف سهام نافذة	
۱۳۲۶	شوال	۵	تألیف نور الضیاء	
۱۳۲۷	محرم	۲۲	تألیف النجم الثاقب	

۱. این سفر به دلیل وقوع جنگ جهانی و دشواری معاش بر او در نجف بود. (خویی، مرآة الشرق ج ۱ ص ۲۱۹)

۲. پس از رحلت شیخ حسن مامقانی [۱۳۲۳] و مولی محمد شرابیانی [۱۳۲۲].

۱۳۲۷	ربیع الاول	۲۶	تألیف المسائل الاصولية	
۱۳۲۹	ربیع الاول	۹	تألیف المسائل الشکویة	
۱۳۳۳	جمادی الاولی		حرکت از نجف به سمت مشهد	
۱۳۳۳	شعبان	۵	رحلت در همدان در راه زیارت امام رضا <small>علیه السلام</small> ^۱	

۸. آثار اردوبادی به ترتیب الفبا

برای اردوبادی نزدیک به پنجاه کتاب نام برده‌اند که بجز دو مورد، هیچ کدام از آن‌ها چاپ نشده است. خوشبختانه نسخه اصلی آن‌ها در اختیار فرزند دانشور او بوده و او آن نسخه‌ها را به مکتبه الإمام امیرالمؤمنین علیه السلام در نجف اشرف هدیه کرده است^۲ و بدین ترتیب این آثار محفوظ مانده است.

از معدودی از این آثار نسخه‌هایی دیگر در کتابخانه‌های دیگر موجود است. در این فهرست، ابتدا با رجوع به کتاب الذریعه که صاحب آن - شیخ آقا بزرگ تهرانی - با محمد علی اردوبادی مصاحب بوده و از این رو اطلاعات دست اولی از او گرفته است، استخراج شده است. آن‌گاه با استفاده از فهرست مخطوطات مکتبه الإمام امیرالمؤمنین علیه السلام نوشته سید عبدالعزیز طباطبایی (تصویر نسخه دست نویس محقق

۱. در همدان شیخ محمد باقر [احتمالاً بهاری] بر پیکرش نماز گزارده، سپس چند سال بعد او را در نجف دفن کردند. (موسوعه ج ۱۷ ص ۱۸)

۲. این کتابخانه توسط علامه عبدالحسین امینی تأسیس شده است. لذا در این مقاله برای اختصار، با عنوان کتابخانه امینی از آن یاد می‌شود.

طباطبایی که تا کنون انتشار نیافته است) مشخصات نسخه‌های خطی موجود در این کتابخانه قید شده است.

مراد از فهرست امینی در این بخش، فهرست این کتابخانه است که محقق طباطبایی نوشته و به نسخه عکسی آن ارجاع شده است. باید دانست که اطلاعات مرتبط با بعضی از کتاب‌های اردوبادی که از منابع دیگر به دست آمده ذیل کتاب مربوط افزوده شده است. روشن است که بعضی از این آثار مفصل و گاه در چند مجلد است و بعضی دیگر در حد یک فائده یا یک رساله مختصر. امبا بر اساس ضوابط کتابشناسی و نسخه‌شناسی هر کدام از آنها یک عنوان مستقل به شمار می‌آید.

* **ارجوزة فی المنطق**. (ذریعه ج ۱ ص ۴۹۸ رقم ۲۴۵۰)

* **اصول الدین**. فارسی. (ذریعه ج ۲ ص ۱۸۲ رقم ۶۷۵)

* **حاشیه بر جامع عباسی شیخ بهائی**. امینی از آن یاد می‌کند. (الغدير ج ۱۱ ص ۲۶۴)

* **الحقیقة و المجاز و علاماتها و علاقاتها**. نسخه: امینی، ش ۲۰۴۸/۳، برگ ۱۵ أ تا ۱۹ أ. (فهرست امینی ص ۴۳۸)

* **الدرة البيضاء فی عدة المتعة**. نسخه: امینی ش ۱۸۷۹. ۲۴ برگ. (فهرست امینی ص ۴۷۵)
تهرانی نام کتاب را این‌گونه نوشته است: الدرة البيضاء فی عدة المتعة المنقطعة المنقضية مدتها أو المبدولة. (ذریعه ج ۸ ص ۹۳ رقم ۳۴۲)

* **رجوم الشیاطین و إفاء المارقین**. ترکی. در نقد تفسیر میر کریم حاجی بادکوبه‌ای. (ذریعه ج ۱۰ ص ۱۶۴ رقم ۳۰۴)

* **رسالة فی الاحتمار**. نسخه: امینی ش ۲۰۴۸/۱. برگ ۸۸ تا ۸۹. (فهرست امینی ص ۵۳۶)

* **سبیل الرشاد فی الفقه الاستدلالی**. چندین مجلد.

سید عبدالعزیز طباطبایی درباره این کتاب می‌نویسد:

«هذا الكتاب المبسوط له عدة مجلدات ضخام في ابواب الفقه من العبادات و المعاملات من الطهارة إلى الميراث بأدلتها التفصيلية. سماه المصنف عند أواخر تأليفه له باسم سبيل الرشاد. نصّ على ذلك في كتاب الإرث منه، الموجود بخطّه. قال فيه: «و بعد، فهذا مختصر في الإرث من أجزاء كتاب سبيل الرشاد ...» و حيث أنّ شيخنا [الطهراني] دام ظلّه لم يعثر على اسم له في أوله، ذكره في الذريعة باسم الفقه الاستدلالي [ذريعه ج ۱۶ ص ۲۸۲ رقم ۱۲۲۰] منتزعا سما له في واقعه، و فاته ذكره في حرف السين. كما أن هناك خبط من الناسخ في حرف الفاء حيث ذكر أن اسم هذا الكتاب بحر الحقائق و أنه موجود في الحسينية [التستريّة في النجف] و هذا خطأ من الناسخ، بل بحر الحقائق اسم للفقه الاستدلالي للشيخ عبدالصمد الهمداني».

تفصيل مجلدات كتاب به قرار زیر است: (تمام مجلدات فقط در کتابخانه امینی است)

- ** كتاب الطهارة، تأليف: ۱۱ محرم ۱۳۰۳. ۳۹۵ برگ. ش ۱۸۷۴.
- توضیح: وی بجز منهج السداد (رساله فارسی) سه کتاب در این موضوع داشته: ۱. همین کتاب. ۲. مفصل تر از این در دو مجلد ضخیم به نام کتاب الطهارة ۳. ملخص الاحکام.
- ** كتاب الصلاة. ۳۲۸ برگ. ش ۱۸۷۵.
- ** كتاب الزكاة و الخمس و الصوم و الحج و المزار. جمعا ۷۶۲ ص. ش ۱۸۷۶.
- ** كتاب الجهاد و الامر بالمعروف و النهی عن المنکر. بخش دوم ناتمام مانده است. ش ۱۸۸۵.
- ** كتاب المتاجر. ۱۱۸ برگ. ش ۱۸۸۰.
- ** كتاب الصيد و الذباجة. ۸۲ برگ. ش ۱۸۸۲.
- ** كتاب المزارعة. ۵ برگ. ناتمام. ضمن ش ۱۸۷۹.
- ** كتاب القضاء و الارث. ۶۵۵ برگ. ش ۱۸۷۸. (فهرست امینی ص ۶۳۷ - ۶۳۹)

* سهام نافذة فی الرد علی الفرقة الباییة. تألیف ۲۲ جمادی الاولی ۱۳۲۵. نسخه: برگ ۱۳۴ تا ۷۰ ا. ش ۱۸۷۹. (فهرست امینی ص ۴۱۸) تهرانی نیز از آن یاد می کند. (ذریعه ج ۱۳ ص ۲۶۱ رقم ۱۷۱۸)

* شرح مبحث الامامیة من العقائد النسفیة.

(رفاعی، معجم ما کتب عن الرسول و اهل بیته ج ۶ ص ۶۵ رقم ۱۴۴۸۱)

* الشهاب المبین. تألیف: ۱۵ ذی الحجه ۱۳۱۹. نسخه: امینی، برگ. ش ۱۸۸۷. ۱۶۰ برگ. (فهرست امینی ص ۴۶۷)

توضیح: الف- تهرانی می گوید که در تبریز چاپ شده است. (ذریعه ج ۱۴ ص ۲۲۵ رقم ۲۴۴۷)

ب- نسخه خطی این کتاب در کتابخانه آیت الله مرعشی به شماره ۱۰۹۶۳ موجود است. (فهرست مرعشی ج ۲۷ ص ۳۷۴)

ج- مشار آن را در شمار کتابهای چاپی آورده است. (کتابهای چاپی فارسی ج ۳ ص ۳۳۲۸ و شاید با الشهب الثاقبة خلط کرده باشد.)

د- عقیقی معرفی مختصری از این کتاب آورده است. (طبقات مفسران شیعه، ص ۸۲۹ رقم ۷۴۹)

* الشهب الثاقبة فی رد المارقة القائلین بوحدة الوجود. (ذریعه ج ۱۴ ص ۲۵۸ رقم ۲۴۶۹)

چاپ: نسخه چاپ تبریز ۱۳۲۱ ق. در مجموعه چاپ سنگی محدث ارموی موجود است.

* فائدة فی طرق روايات الاردوبادی و بیان مشایخه و إجازاتہ... نسخه: در آخر مجلد کتاب الطهارة فقه استدلالی. امینی ش ۱۸۷۴. (فهرست امینی ص ۴)

* فائدة فی الإرادة. نسخه: امینی، برگ ۱۶۱ و ۱۶۲. ش ۲۰۴۸ / ۱۲. (فهرست امینی ص ۶)

* فائدة فی الأمر بین الأمرین. نسخه: امینی، برگ ۱۶۷-۱۶۷ ب. ش ۲۰۴۸ / ۱۳. (فهرست امینی ص ۷)

* **فائدة في وضع الأسماء و أقسامه.** نسخه: امینی، ش ۵ / ۲۰۴۸ (فهرست امینی ص ۳۳)
 * **قبسات النار في ردّ الفجّار.** در اصول دین و توحید و اثبات صانع و نبوت و امامت
 و ردّ طبیعیین و دهریین و .. تألیف ۱۹ ذیقعدہ ۱۳۲۲. نسخه: امینی، ۲۶۲ برگ. ش
 ۱۸۸۶. (فهرست امینی ص ۷۹)

تهرانی از آن یاد می‌کند. (ذریعه ج ۱۷ ص ۳۴ رقم ۱۸۹)
 میرزا محمد علی نیز نکته‌ای از آن نقل می‌کند. موسوعه ج ۴ ص ۲۶۴-۲۶۶.
 نسخه دیگر از آن در کتابخانه مرعشی به شماره شماره ۷۳۲۵ موجود است. (فهرست
 مرعشی ج ۱۹ ص ۱۱۸)

* **منظومه فارسی در تعداد معاصی کبیره،** ضمیمه کتاب پیش.

* **کتاب الحج.** نسخه: امینی، ۳۳۷ برگ. ش ۱۸۷۷. یک برگ از آخر ناقص است.
 توضیح: مؤلف سه کتاب در باره حج دارد: ۱. مناسک حج. مختصر فتوایی. ۲. کتاب
 الحج و المزار در موسوعه فقهی سبیل الرشاد. ۳. این کتاب که مفصل‌تر از دو کتاب
 پیشین است. (فهرست امینی ص ۱۲۹)

* **کتاب الطهارة.** نسخه: امینی، جلد اول ۲۸۷ برگ ش ۱۸۷۲. جلد دوم ۲۴۵ برگ.
 ش ۱۸۷۳. نخستین بخش از یک دوره فقهی گسترده‌تر از سبیل الرشاد که تنها
 همین بخش نوشته شده است. (فهرست امینی ص ۱۳۴)

احتمالاً همین است که تهرانی به عوان «کبیر استدلالی» یاد کرده است. (ذریعه ج
 ۱۵ ص ۱۸۷ رقم ۱۲۵۰) میرزا محمد علی اردوبادی کلامی از کتاب الطهارة نقل می‌کند.
 (موسوعه ج ۴ ص ۴۳۵ و ۴۴۰، ج ۲۲ ص ۱۲۶)

* **المسائل الشکویة.** در کلام. تألیف: ۹ ربیع الاول ۱۳۲۹. نسخه: برگ ۴۷ تا ۵۸. ش
 ۲۰۴۸ / ۶. (فهرست امینی ص ۲۶۰)

تهرانی دو بار از این کتاب یاد کرده: یک بار به نام جوابات المسائل الشکویة. (ذریعه

ج ۵ ص ۲۲۵ رقم ۱۰۶۸) در باب امامت و میراث. در پاسخ میرزا فرج الله شکوی. بار دیگر به نام: المسائل الشکویة. (ذریعه ج ۲۰ ص ۳۵۳ رقم ۳۷۷)

توضیح در باره شکوی: بحر العلوم می گوید: حاج محمد صادق شکوی به امر میرزا ابوالقاسم مبالغی برای تذهیب مناره حرم سید الشهداء علیه السلام صرف کرد ولی کار به مسائلی مانند جنگ جهانی و آشوب در قفقاز و سپس وفات اردوبادی برخورد و ناتمام ماند. (الدرر البهیة ج ۲ ص ۹۶۰) آیا این دو شکوی یک نفرند یا نه، روشن نیست و باید بررسی شود.

* المسائل الاصولية. در اصول فقه. تألیف: ۲۶ ربیع الاول ۱۳۲۷. نسخه: امینی، ۲۲۸ برگ. ش ۱۸۸۴. (فهرست امینی ص ۲۶۲). نسخه دیگر: مرعشی شماره ۴۷۷/۹ (فهرست مرعشی ج ۱۵ ص ۲۷).

* مسألة: هل يشترط في الرجوع على الزوجة المطلقة رجعية علمها بالرجوع أم لا يشترط؟ نسخه: امینی، برگ ۱۵۹ تا ۱۶۴. ش ۱۸۷۹. (فهرست امینی ص ۲۶۹)

* مسألة: في جرح الرؤوس في العزاء الحسيني. نسخه: امینی، ۳ برگ. ش ۲۰۴۸. (فهرست امینی ص ۲۷۴)

* مسألة إذا كانت رقبة الأرض لواحد أو جماعة أو عنوان ... نسخه: امینی، برگ ۱۴۵ تا ۱۵۸. و ۱۶۷ به بعد. ش ۱۸۷۹. (فهرست امینی ص ۲۸۵)

* مسألة في إقرار أحد الشريكين بحصة الثالث وإنكار الآخر. نسخه: امینی، برگ ۶۲ أ تا ۶۴ ب. ش ۲۰۴۸ / ۷. (فهرست امینی ص ۲۸۸)

* مسألة في جواز التعليق في العقد و عدمه. نسخه: امینی، برگ ۱۵۳ أ تا ۱۶۰. ش ۱۱ / ۲۰۴۸. (فهرست امینی ص ۲۸۹)

* مسألة في الوصية بحرمان بعض الورثة و إعطاء البعض الآخر أكثر مما فرض الله. نسخه: امینی، ۸ برگ. ش ۲۰۴۸ / ۲. (فهرست امینی ص ۲۹۰)

- توضیح: ظاهراً همین رساله است که فاضل شرایبانی بر آن تقریظ نوشته است.
(موسوعه ج ۱۷ ص ۱۶)
- ❖ **مقدمة فی الإرادة و حقیقتها.** نسخه: امینی، برگ ۲۳ تا ۲۹. ش ۴ / ۲۰۴۸. (فهرست امینی ص ۳۷۴)
- ❖ **ملخص الأحكام.** کمی مفصل تر از یک رساله فتوایی. فقط کتاب الطهارة از آن تألیف شده است. تألیف: ۲۷ ربیع الثانی ۱۳۱۹. نسخه: امینی، ۲۶۹ برگ. ش ۱۸۸۳. (فهرست امینی ص ۳۸۲)
- ❖ **مناسک الحج.** رساله فتوایی فارسی. تهرانی دو بار نام برده: (ذریعه ج ۲۲ ص ۲۵۴ و ۲۷۰ رقم ۶۹۲۵ و ۷۰۴۰)
- توضیح: شیخ آقا بزرگ گفته که این کتاب در تبریز چاپ شده است. اما این سخن احتمالاً سهو ایشان است و دو کتاب از هم متفاوت نیستند.
- ❖ **مناهج الیقین فی رد کتاب الهدایة.** جزء اول و کمی از جزء دوم نوشته شده است. (ذریعه ج ۲۲ ص ۳۵۱ رقم ۷۴۰۰)
- توضیح: الهدایة کتابی است که یکی از کشیشهای مسیحی در رد اسلام نوشته بود. (درباره آن بنگرید: نگاهی به ردیه نویسی بر مسیحیت در حوزه آذربایجان، حسن امینی فر، منصور معتمدی)
- ضمناً در منابع دیگر نیز یاد شده است. (رفاعی، معجم ما کتب عن الرسول و أهل بیته. ج ۳ ص ۳۵۵ رقم ۸۰۳۸)
- ❖ **منهج السداد.** رساله فتوایی فارسی. جزء اول تا آخر اعتکاف. تألیف ۶ صفر ۱۳۲۰. پس از آن ابواب دیگر را افزوده است.
- نسخه: مسوده مؤلف. امینی، ۲۶۶ برگ. ش ۱۸۷۰.
- میضه جزء اول. امینی، ۲۶۶ برگ. ش ۱۸۷۱.
- میضه جزء دوم. امینی، ۲۴۶ برگ. ش ۱۸۸۱. (فهرست امینی ص ۴۳۵)
- چاپی: چاپ سنگی ۱۳۲۱ تبریز که در مجموعه سنگی محدث ارموی موجود است.

تهرانی گوید: آنچه چاپ شده قسمت عبادات و مناسک است و بقیه اش چاپ نشد. (ذریعه ج ۲۳ ص ۱۹۰ رقم ۸۵۹۲)

توضیح: بر اساس نسخه چاپ سنگی موجود در کتابخانه محدث ارموی در قم می‌توان گفت این نسخه از کتاب که از اول و آخر افتادگی دارد، ۲۸۶ صفحه دارد شامل ابواب صلوة (ص ۷ تا ۲۳۳)، زکات (ص ۲۳۴ تا ۲۸۰)، صوم (ص ۲۸۱ به بعد).^۱ برای نشان دادن ویژگی‌های این کتاب، چند نکته از آن یاد می‌شود:

- ۱- در این کتاب، واجبات و مستحبات و اخلاقیات و عقاید و فقه استدلالی در هم آمیخته است. (نمونه: ص ۱۲۸).
- ۲- ستونهای اسلام را پنج مورد می‌داند، به ترتیب: معرفت امام معصوم، نماز، زکات، صوم ... (ص ۱۲۶ و ۲۳۴).
- ۳- درایة الحدیث نیز در آن هست، مانند: اشاره به اختلاف اخبار و تقیه‌ای بودن بعضی از آنها (ص ۱۳۶ و ۱۷۸ و ۱۷۹ و ...).
- ۴- ثواب اذان گفتن (ص ۱۵۲)
- ۵- تفسیر خیر العمل به ولایت و امامت (ص ۱۵۶).
- ۶- فضائل قرائت سوره‌ها (ص ۱۶۴)
- ۷- مستحبات سجده (ص ۱۷۲ و ۱۸۴)
- ۸- احکام نماز جمعه (ص ۱۹۰ تا ۱۹۲).
- ۹- مستحبات روز جمعه (ص ۱۹۲ به بعد)
- ۱۰- حکم نماز استسقا (ص ۲۰۰ و ۲۰۱)
- ۱۱- نماز خوف (ص ۲۳۱ و ۲۳۲)

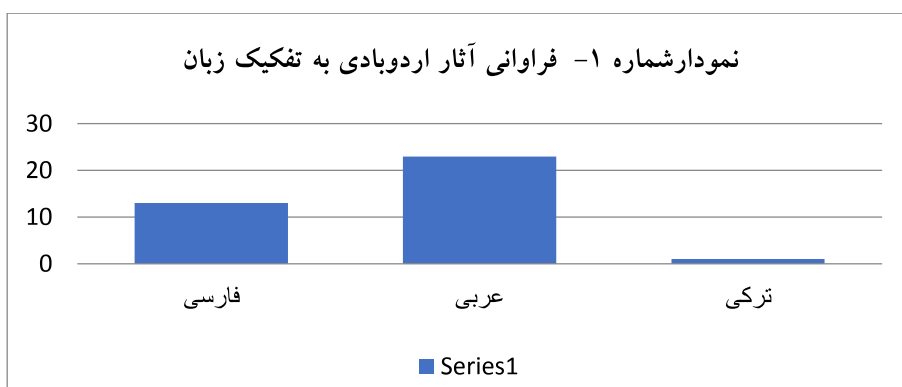
۱. شماره فریم با صفحه کتاب دو عدد تفاوت دارد.

- ۱۲- ملحقات كتاب صلوة: معجزة ابي الفضل العباس (ص ۲۳۲ و ۲۳۳).
- ۱۳- ضمن كتاب زكات، دو بخش غير فقهي آورده است: رساله حقوقية امام سجاد عليه السلام (ص ۲۳۵ تا ۲۴۱)، وصايات حضرت امير به محمد بن حنفيه (ص ۲۴۱ تا ۲۴۳).
- * **النجم الثاقب في نفائس المناقب**. تأليف ۲۲ محرم ۱۳۲۷. نسخه: اميني، برگ ۶۶ أ تا ۷۸۶. ش ۹ / ۲۰۴۸. (فهرست اميني ص ۴۶۳)
- تهراني گوید: شامل سه مبحث است: علم امام، طلب حاجت از ائمه، اخبار مخالف كتاب. (ذريعه ج ۲۴ ص ۶۹ و ۷۰ رقم ۳۵۶؛ رفاعي، معجم ما كتب عن الرسول و اهل بيته ج ۱۰ ص ۱۵۳ رقم ۲۵۴۹۴)
- * **نورالضياء. در باب قرآن**. تأليف ۵ شوال ۱۳۲۶. نسخه: اميني، ۳۱ برگ. ش ۱۸۷۹. (فهرست اميني ص ۴۸۵؛ ذريعه ج ۲۴ ص ۳۷۰ رقم ۱۹۸۸)
- * **وجيزة في التعادل و الترجيح**. نسخه: اميني، برگ ۲۲۹ أ تا ۲۶۹. ناقص الآخر. ش ۱۸۸۴. (فهرست اميني ص ۵۲۵)
- تهراني به نام التعادل و الترجيح ياد کرده است. (ذريعه ج ۴ ص ۲۰۴ رقم ۱۰۱۵)
- * **وجيزة في التوحيد**.
- چاپ: به ضميمه شهب ثاقبة در تبريز به سال ۱۳۲۱ ق. چاپ سنگي شده است. نسخه‌اي از اين چاپ در مجموعه سنگي محدث ارموي موجود است.
۹. **تحليل آثار اردوبادي به تفكيك زبان**

جدول شماره ۲- آثار اردوبادي به تفكيك زبان			
نام كتاب	عربي	فارسي	تركي
ارجوزة في المنطق	*		
اصول الدين		*	
حاشيه بر جامع عباسي		*	
الحقيقة و المجاز	*		

		*	الدرة البيضاء فى عدة المتعة
*			رحوم الشياطين و إفناء المارقين
		*	رسالة فى الاحتكار
		*	سبيل الرشاد
	*		سهام نافذة
		*	شرح مبحث الامامية
	*		الشهاب المبين
	*		الشهب الثاقبة
		*	فائدة فى طرق روايات الاردوبادى
		*	فائدة فى الإرادة
		*	فائدة فى الأمر بين الأمرين
		*	فائدة فى وضع الأسماء و أقسامه
	*		قبسات النار فى ردّ الفجّار
	*		منظومه فارسى در تعداد معاصى كبيره
		*	كتاب الحج
		*	كتاب الطهارة
	*		المسائل الشكوية
		*	المسائل الاصولية
		*	مسألة: هل يشترط...
		*	مسألة: فى جرح الرؤوس...
		*	مسألة إذا كانت رقية الأرض...
		*	مسألة فى إقرار أحد الشريكين...
		*	مسألة فى جواز التعليق...
		*	مسألة فى الوصية...
		*	مقدمة فى الإرادة و حقيقتها
	*		ملخص الأحكام
	*		مناسك الحج
	*		مناهج اليقين فى ردّ كتاب الهداية

	*		منهج السداد
		*	النجم الثاقب فی نفاثس المناقب
		*	نورالضیاء
		*	وجیزة فی التعادل و الترجیح
	*		وجیزة فی التوحید

درصد	فراوانی	حجم
۶۲	۲۳	عربی
۳۵	۱۳	فارسی
۳	۱	ترکی

جدول شماره ۲ و ۳ و نمودار شماره ۱ فراوانی آثار اردوبادی را به تفکیک زبان نشان می دهد همان گونه که در جدول مشاهده می شود بیشتر آثار ایشان با فراوانی ۶۲ درصد به زبان عربی بوده است و پس از آن زبان فارسی با ۳۵ درصد و زبان

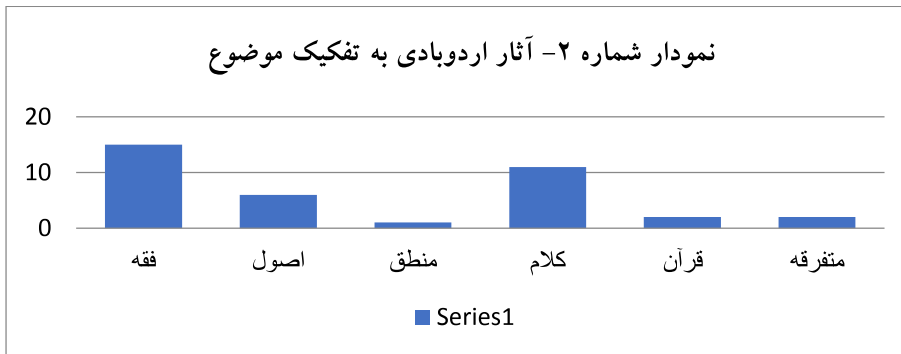
ترکی با ۳ درصد در رتبه‌های بعدی قرار دارند.

۱۰. تحلیل آثار اردوبادی به تفکیک موضوع

جدول شماره ۴- آثار اردوبادی به تفکیک موضوع						
نام کتاب	فقه	اصول	منطق	کلام	قرآن	متفرقه
ارجوزة فی المنطق			*			
اصول الدین				*		
حاشیه بر جامع عباسی	*					
الحقیقة و المجاز		*				
الدرة البیضاء فی عدة المتعة	*					
رحوم الشیاطین و إفناء المارقین					*	
رسالة فی الاحتکار	*					
سبیل الرشاد	*					
سهام نافذة				*		
شرح مبحث الامامية				*		
الشهاب المبین				*		
الشهب الثاقبة				*		
فائدة فی طرق روایات الاردوبادی					*	
فائدة فی الإرادة		*				
فائدة فی الأمر بین الأمرین				*		
فائدة فی وضع الأسماء و أقسامه		*				
قبسات النار فی ردّ الفجّار				*		

*					منظومه فارسی در تعداد معاصی کبیره
				*	کتاب الحج
				*	کتاب الطهارة
		*			المسائل الشکویة
			*		المسائل الاصولیة
				*	مسألة: هل يشترط...
				*	مسألة: فی جرح الرؤوس...
				*	مسألة إذا كانت رقبة الأرض...
				*	مسألة فی إقرار أحد الشریکین...
				*	مسألة فی جواز التعليق...
				*	مسألة فی الوصیة...
			*		مقدمة فی الإرادة و حقیقتها
				*	ملخص الأحكام
				*	مناسک الحج
		*			مناهج الیقین فی ردّ کتاب الهدایة
				*	منهج السداد
		*			النجم الثاقب فی نفائس المناقب
	*				نورالضیاء

				*		وجیزة فی التعادل و الترجیح
		*				وجیزة فی التوحید

جدول شماره ۵- آثار اردوبادی به تفکیک موضوع

درصد	فراوانی	موضوعات
۵	۲	قرآن
۱۶	۶	اصول
۳	۱	منطق
۳۰	۱۱	کلام
۴۱	۱۵	فقه
۵	۲	متفرقه

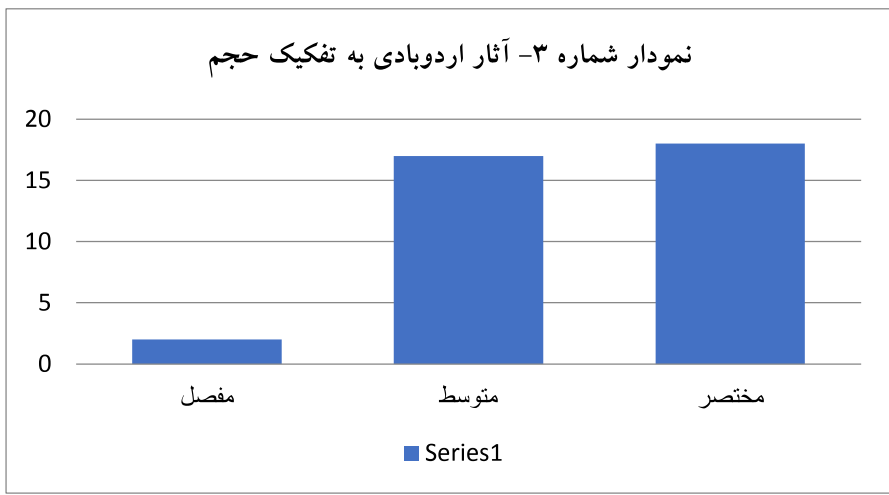
جدول شماره ۴ و ۵ و نمودار شماره ۲ فراوانی آثار اردوبادی را به تفکیک موضوع نشان می‌دهد همان گونه که در جدول مشاهده می‌شود بیشتر آثار ایشان با فراوانی ۴۱ درصد در موضوع فقه بوده است و پس از آن کلام با فراوانی ۳۰

درصد، اصول فقه با ۱۶ درصد در رتبه‌های بعدی قرار دارند. ضمن اینکه موضوعات مرتبط با قرآن، منطق و متفرقه فراوانی کمتر از ۱۰ درصد دارند.

۱۱. تحلیل آثار اردوبادی به تفکیک حجم

جدول شماره ۶- آثار اردوبادی به تفکیک حجم			
نام کتاب	مفصل	متوسط	مختصر
ارجوزة فی المنطق			*
اصول الدین		*	
حاشیه بر جامع عباسی			*
الحقیقة و المجاز			*
الدرة البيضاء فی عدة المتعة		*	
رحوم الشیاطین و إغناء المارقین		*	
رسالة فی الاحتکار			*
سبیل الرشاد	*		
سهام نافذة		*	
شرح مبحث الامامية		*	
الشهاب المبین		*	
الشهب الثاقبة		*	
فائدة فی طرق روايات الاردوبادی			*
فائدة فی الإرادة			*
فائدة فی الأمر بین الأمرین			*
فائدة فی وضع الأسماء و أقسامه			*
قبسات النار فی ردّ الفجّار		*	
منظومه فارسی در تعداد معاصی کبیره			*
کتاب الحج		*	

		*	كتاب الطهارة
*			المسائل الشكوية
	*		المسائل الاصولية
*			مسألة: هل يشترط...
*			مسألة: فى حرج الرؤوس...
*			مسألة إذا كانت رقة الأرض...
*			مسألة فى إقرار أحد الشريكين...
*			مسألة فى جواز التعليق...
*			مسألة فى الوصية...
*			مقدمة فى الإرادة و حقيقتها
	*		ملخص الأحكام
	*		مناسك الحج
	*		مناهج اليقين فى ردّ كتاب الهداية
	*		منهج السداد
	*		النجم الثاقب فى نفائس المناقب
	*		نورالضياء
	*		وجيزة فى التعادل و الترجيح
*			وجيزة فى التوحيد

حجم	فراوانی	درصد
مفصل	۲	۵
متوسط	۱۷	۴۶
مختصر	۱۸	۴۹

جدول شماره ۶ و ۷ و نمودار شماره ۳ فراوانی آثار اردوبادی را به تفکیک حجم نشان می‌دهد همان گونه که در جدول مشاهده می‌شود بیشتر آثار ایشان با فراوانی ۴۹ درصد با آثار مختصر اختصاص دارد و پس از آثار متوسط با فراوانی ۴۶ درصد و آثار مفصل با فراوانی ۲ درصد در رتبه‌های بعدی قرار دارند.

۱۲. نتیجه‌گیری

میرزا ابوالقاسم اردوبادی از فقها و متکلمان شاخص نجف در نیمه اول قرن چهاردهم بوده که عالمان بسیاری او را ستوده‌اند. وی آثار مکتوب فراوانی از خود

به جای گذارده است که این آثار به جز موارد معدودی که از چاپ سنگی آن نسخه‌های محدودی موجود است، باقی همچنان مخطوط مانده‌اند. خوشبختانه بیشتر نسخه‌های خطی این آثار در «مکتبه الإمام امیرالمؤمنین» در نجف موجود است. در میان این آثار کتاب‌های مفصلی مانند «سبیل الرشاد» در کنار رساله‌های مختصر در فقه و نیز کتاب‌های متنوعی در حریم دفاع از دین، دیده می‌شود. هم‌چنین در میان آثار اردوبادی علاوه بر کتاب‌هایی به زبان عربی، کتاب‌هایی نیز به زبان‌های فارسی و ترکی، موجود است.

بر اساس این تحقیق ۶۲ درصد از آثار ایشان به زبان عربی، ۳۵ درصد به فارسی و ۳ درصد به زبان ترکی است. از نظر موضوع، فقه با ۴۱ درصد بیشترین فراوانی و موضوعات قرآن، منطق و متفرقه با فراوانی‌های کمتر از ۱۰ درصد، کمترین عناوین را به خود اختصاص داده‌اند. به لحاظ حجم تنها دو عنوان از آثار اردوبادی به دوره‌های مفصل (بیش از یک جلد) اختصاص می‌یابد و آثار مختصر (کمتر از ۵۰ برگ)، ۴۹ درصد و متوسط (یکمجلد) ۴۶ درصد است.

۱۳. پیشنهاد پژوهش

به جهت تکمیل این پژوهش، عناوین زیر پیشنهاد می‌شود:

- ۱- گسترش این پژوهش بر اساس درونمایه آثار اردوبادی
- ۲- مطالعه تطبیقی بین دیدگاه‌های اردوبادی با دیگر محققان علوم قرآن و حدیث بر اساس آثار قرآنی اردوبادی
- ۳- مطالعه تطبیقی بین دیدگاه‌های اردوبادی در زمینه فقه و اصول و کلام با دیگر محققان حوزه‌های مربوطه
- ۴- مطالعه تطبیقی بین شیوه اردوبادی در نگارش رساله‌های فتوایی با دیگر رساله‌های فتوایی

منابع

- اردوبادی، ابوالقاسم. شهاب مبین. نسخه خطی آستان قدس رضوی. تحریر: یوسف بن اسماعیل اردوبادی، ربیع الأول ۱۳۲۰. شماره ۳۶۱۵۰.
- اردوبادی، محمد علی. موسوعة العلامة الأوردبادی، تحقیق: سید مهدی شیرازی. کربلا: مكتبة العتبة العباسية المقدسة، ۱۴۳۶ ق. / ۲۰۱۵ م. ۲۵ جلد.
- امامی خوئی، محمد امین. مرآة الشرق. تحقیق: علی صدرائی خوئی. قم: کتابخانه آیت الله مرعشی، ۱۴۲۷ ق. ۲ جلد.
- امین، سید محسن. اعیان الشیعة. بیروت: دارالتعارف، ۱۴۰۳ ق. / ۱۹۸۳ م.
- امینی، عبدالحسین. المقاصد العلیة فی المطالب السنیة. تحقیق: محمد الطباطبایی الیزدی. قم: مؤسسه المحقق الطباطبائی، دارالتفسیر، ۱۴۳۴ ق. / ۱۳۹۲ ش.
- امینی، عبدالحسین. الغدیر. قم: مرکز الغدیر، ۱۴۳۰ ق. / ۱۴ ج.
- امینی، محمد هادی. معجم رجال الفكر و الأدب فی النجف خلال ألف عام. ط ۲. ۱۴۱۳ ق. ۳ جلد.
- امینی فر، حسن. معتمدی، منصور. نگاهي به رذیه نویسی بر مسیحیت در حوزه آذربایجان، الهیات تطبیقی، دوره ۵، شماره ۱۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۳، صفحه ۱۱۱-۱۲۶.
- بحر العلوم، سید محمد صادق. وفيات الأعلام. تحقیق: مرکز إحياء التراث. کربلا: العتبة العباسية المقدسة، ۱۴۳۸ ق / ۲۰۱۷ م. دو جلد.
- بحر العلوم، سید محمد صادق. الدرر البهیة فی تراجم علماء الإمامية. تحقیق: احمد علی مجید الحلّی. کربلا: مكتبة العباسية المقدسة، ۱۴۳۳ ق. / ۲۰۱۲ م. دو جلد.
- تهرانی، آقا بزرگ. مجموعه رجالية و تاريخية. تحقیق: السید جعفر الحسينی الاشكوری. سامراء: مركز تراث سامراء، ۱۴۳۸ ق. / ۲۰۱۶ م.
- تهرانی، آقا بزرگ. الذریعه إلى تصانیف الشیعه، بیروت: دارالأضواء، ۱۴۰۳ ق.
- حسینی، سید احمد. المفصل فی تراجم الأعلام. قم: مجمع الذخائر الاسلامیة، ۱۴۳۶ ق. ۵ جلد.
- حسینی، سید احمد. معجم المؤلفات القرآنیة. کربلا: العتبة العباسية المقدسة، ۱۴۳۹ / ۲۰۱۸. سه جلد.
- حسینی، سید احمد. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیت الله مرعشی، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی، سال ۱۳۷۵ ش.
- حکیم، حسن عیسی. المفصل فی تاریخ النجف الأشرف. قم: المكتبة الحیدریة، ۱۴۳۰ ق.
- الخاقانی، علی. شعراء الغری. قم: المكتبة المرعشی، ۱۴۰۸ ق. / ۱۳۶۶، ۱۱ ج.
- درایتی، مصطفی. فهرستواره دست نوشته‌های ایران (دنا). تهران: کتابخانه مجلس، ۱۳۸۹. ۱۲ جلد.
- درایتی، مصطفی. معجم المخطوطات العراقية. تهران: کتابخانه ملی؛ نجف: مؤسسه کاشف الغطاء العامة؛ بغداد: دیوان الوقف الشیعی. ۱۴۳۹ ق. / ۱۳۹۶ ش.

- رفاعی، عبدالجبار. معجم ما کتب عن الرسول و أهل البيت. تهران: وزارت ارشاد، ۱۳۷۱، ۱۲ ج.
- زرکلی، خیرالدین. الأعلام. بیروت: دارالعلم للملایین، ۲۰۰۵ م. ۶ جلد.
- سبحانی، جعفر. معجم طبقات المتکلمین. قم: مؤسسة الامام الصادق علیه السلام، ۱۴۲۵ ق. / ۱۳۸۳، ۶ ج.
- سبحانی، جعفر. معجم التراث الکلامی. قم: مؤسسة الامام الصادق علیه السلام، ۱۴۲۳ ق. / ۱۳۸۱، ۵ ج.
- شرف الدین، سید عبدالله. مع موسوعات رجال الشیعة. قم: مؤسسه تراث الشیعة، ۱۴۳۴ ق. / ۱۳۹۱، ۳ ج.
- صدر، سید حسن. تکمله أمل الآمل. تحقیق: حسین علی محفوظ، عبدالکریم دباغ، عدنان دباغ. بیروت: دار المؤرخ العربی، ۱۴۲۹ ق. / ۲۰۰۸ م. ۶ جلد.
- طباطبائی، سید عبدالعزیز. فهرس مکتبه امیرالمؤمنین علیه السلام. نسخه خطی به خط مؤلف. نسخه عکسی در مرکز احیاء التراث الإسلامی. ۶ ج.
- عقیقی بخشایشی، عبدالرحیم. طبقات مفسران شیعه. قم: نوید اسلام، ۱۳۸۲.
- علم الهدی، محمد باقر. موقف العلماء من الفلسفة و العرفان، مشهد: الولاية، ۱۴۳۸ ق.
- غروی، سید محمد. مع علماء النجف الأشرف. بیروت: دار الثقلمین، ۱۴۲۰ ق. / ۱۹۹۹ م.
- قمی، عباس. الکنی و الألقاب. قم: جامعه مدرسین، ۱۴۲۵ ق. ۲ جلد.
- مامقانی، عبدالله. تنقیح المقال. قم: آل البيت، ۱۴۳۰ ق.
- مدرس، محمد علی. ریحانة الأدب فی تراجم المعروفین بالکنیة أو اللقب. تهران: خیام، ۱۳۶۹، ۸ جلد.
- مشار، خانبابا. فهرست کتابهای چاپی فارسی. تهران، ۱۳۵۰ ش.
- مشار، خانبابا. مؤلفین کتب چاپی فارسی و عربی. تهران، ۱۳۴۲ ش.
- معلم حبیب آبادی، محمد علی. مکارم الآثار. اصفهان: مؤسسه نفائس مخطوطات، ۱۳۵۵، ۷ ج.
- موسوی اصفهانی کاظمی، سید محمد مهدی. أحسن الودیعة فی تراجم علماء الشیعة. تحقیق: مؤسسه تراث الشیعة، قم: مؤسسه تراث الشیعة، ۱۴۳۷ ق. / ۲۰۱۵ م.
- مولایی، عادل. گلهای پریشان در باد. اردبیل: بنیاد دائرة المعارف استان اردبیل، ۱۳۹۲ ش.
- مهدوی اصفهانی، سیدمصلح الدین. تاریخ علمی و اجتماعی اصفهان در دو قرن اخیر. قم: الهدایة، ۱۳۶۷، ۳ ج.
- نقوی، سید علی نقی. اقرب المجازات إلى مشایخ الإجازات. چاپ عکسی (از روی نسخه کتاب به خط سید محمد صادق بحر العلوم. تحریر: ۱۶ رجب ۱۳۹۴ ق.) مقدمه: سید محمد رضا الحسینی الجلالی. فهارس: مرکز احیاء التراث. کربلا: مکتبه العتبة العباسیة المقدسة، ۱۴۳۷ ق. / ۲۰۱۶ م.
- واعظ خیابانی، علی. علماء معاصرین. تهران: اسلامیة، ۱۳۶۶ ق. (چاپ کلیشه ای به خط طاهر خوشنویس).
- لوح فشرده
- سی دی تراجم نسخه ۲/۱
- سی دی جامع الاحادیث ۳/۵